

МРНТИ 16.01.09

А.А.Сейітбекова

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Әдістеме басқармасының басшысы, филология ғылымдарының кандидаты. Астана, Қазақстан

ЖАҢА ӘЛПБИ НЕГІЗІНДЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНДЕРІН ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация: Мақалада ортағасыр жазба ескерткіштері мәтіндерін жаңа әліпбимен транскрипциялау мәселесі қарастырылады. Отандық түркітанушы Б.Әбілқасымовтың жазба ескерткіштер мәтіндерін транскрипциялаудың ұстанымдары талданады. Сондай-ақ, автор ортағасырараб жазулы мәтіндерін жаңа латын әліпбимен транскрипциялаудың негізгі артықшылықтарын атап өтеді.

Тірек сөздер: ортағасыр, араб жазулы мәтіндер, транскрипция, жаңа латын әліпбиі, жазба ескерткіштер.

А.А. Сейітбекова

Заведующая методическим отделом Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» им. Шаяхметова, Кандидат филологических наук.
Астана, Казахстан

ВОПРОСЫ ТРАНСКРИБИРОВАНИЯ ТЕКСТОВ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ НА ОСНОВЕ НОВОГО АЛФАВИТА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы транскрибирования текстов письменных памятников на основе нового алфавита. Анализируются принципы транскрибирования текстов письменных памятников отечественного тюрколога Б.Абылқасымова. Также автором выделяются основные приоритеты транскрибирования письменных текстов средневековья на новую латинскую графику.

Ключевые слова: средневековье, тексты на арабской графике, транскрипция, новая латинская графика, письменные памятники.

А.А.Seyitbekova

Sh. Shayahmetov «Til-Qazyna» national scientific-practical center Head of Methodical Department, Candidate of philological sciences
Astana, Kazakhstan

PROBLEMS OF TRANSCRIBING THE TEXTS OF WRITTEN MONUMENTS ON THE BASIS OF THE NEW ALPHABET

Annotation. The article deals with transcribing the texts of written monuments on the basis of the new alphabet. The principles of transcribing the texts of written monuments of

the native turkologist B. Abylkasymov are analyzed. The author also highlights the main priorities of transcribing the written texts of the Middle Ages to the new Latin script.

Keywords: the Middle Ages, texts in Arabic graphics, transcription, new Latin graphics, written monuments.

2017 жылы сәуір айында елбасымыздың жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында латын әліпбиіне көшуге байланысты нақты шешімдерін атап көрсетті. Мақалада «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» деуінің мәнісін терең түсінген абзал. Осындағы «жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды» дегені – Орхон-Енисей түркі руникалық ескерткіштеріміз, араб жазуымен жазылған ортағасырлық мұраларымыз. Яғни, тамыры тереңде жатқан түркі дүниесіне ортақ жазба мұраларымызды қадірлей отырып, кемелдендірудің бағдарын жасауымыз керек. Олай болса біз тек 1940 жылдан бергі қолданып жүрген бүгінгі кирилл әріптерімен таңбаланып жүрген мәтіндермен том-том мұраларымызды көшіріп қана қоймай, сонау X-XVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған бай тарихи жазба мұраламыздың бар екенін ескеріп, сол мәтіндерді латын қаріпіне түсірудің қажеттілігі мен маңыздылығы зор екенін атап өткеніміз келеді. Яғни, руна, араб, латын әліпбиінде жазылған баға жетпес мұраларымыз бүгінгі күні қабылданып отырған латын қаріптеріне түсірілсе, кеңінен зерттеуге мүмкіндік алар еді және өзге түркі бауырлас елдерімізбен өзара жазба бірегейлігімізді, рухани-мәдени байланысымызды одан әрі күшейтіп, ынтымақтастығымызды арттырар едік.

Бүгінге дейінгі X-XVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған ескерткіштер мәтіндерін отандық түркітанушылар кирилл әріптерімен транскрипциялап келді. Себебі Кеңес Одағы кезеңінде орыс түркітанушылары шығыс әдебиеттеріне қатысты мәтіндерді транскрипциялауда әркім өзінің транскрипциясын ұстанбай, белгілі бір лингвистикалық нормалар мен дәстүрлерге бағыну керектігін айтады: «В настоящее время в советской востоковедческой литературе, на наш взгляд, должна применяться фонематическая транскрипция двух видов: точная – для разнообразной научной и научно-учебной востоковедческой литературы, а также отчасти для учебных и словарных работ по языкам зарубежного Востока; поскольку этот вид транскрипции должен учитывать все фонемы конкретного восточного языка, точность их передачи может быть достигнута посредством видоизменения некоторых русских букв и введения их, а также различных диакритических знаков (приписных, над строчных и подстрочных) в систему транскрипции; приблизительная – для картографии, прессы и научной популярной литературы по Востоку, предназначенной для широкого круга читателей. При помощи приблизительной фонематической транскрипции состав фонем восточных языков всегда должен передаваться лишь обычными буквами русского алфавита и в соответствии с правилами русской орфографии. Специфические для того или другого восточного языка фонемы или их сочетания передаются здесь тщательно продуманными и рационально составленными сочетаниями (комбинациями) русских букв» [1]. Сөйтіп, В.В.Радлов, В.Л.Васильев және К.Г.Залеманның «Жалпы лингвистикалық әліпбиі» (Общелингвистическая азбука) атты еңбектерінде орыс графикасының артықшылығын атай отырып, араб таңбаларына арналған фонетикалық әліпби құрастырады. Әліпбидің негізгі принциптері төмендегідей болады:

1) әрбір дыбыс белгілі бір таңбамен белгілену керек;

- 2) әрбір әріп бір ғана фонетикалық мағынада қолданылу керек;
- 3) негізгі дыбыстарды қандай да бір диакретикалық белгілермен таңбаламай, жай ғана белгілерді қолдану керек;
- 4) негізгі диакретикалық белгілер бір нәрсені белгілей беру қажет.

Ғалымдардың шығыс тілдеріне арналған осындай ортақ фонетикалық транскрипцияны қабылдаудың қажеттілігі жайындағы ұсыныстары Ғылым Академиясының тарих-филология бөлімінде қаралып, мақұлданады. Одан кейін Академик И.Ю.Крачковский араб мәтіндерін транскрипциялауды жетілдірудің жолдарын қарастырады. Оның транскрипциясында алиф апостроф арқылы беріледі [2].

Осылайша Ресейде түркітанымдық зерттеу жұмыстары үшін кирилл түркологиялық әліпбиі қабылданады. Оның құрамына дифтонг (я ю ё щ ь ъ) дыбыстары енеді. Орыс тілінде жоқ, бірақ түркі тілінде бар дыбыстарды серб, латын, грек әліпбилерінен алынады. Отандық түркітанушы Р. Сыздық «Ясауи хикметтерінің» қолжазбасын транскрипциялауда соңғы бірер ғасырдың барысында В.В. Радловтан бастап, көптеген ғалымдар көне, ескі, түркі жазба ескерткіштерін зерттеу жұмыстарында, олардың сөздіктерін түзуде транскрипциялау үшін «орыс жазуы» деп өзіміз атап жүрген кириллица таңбаларын тандап алғаны белгілі... Әрине, таза ғылыми зерттеу жұмысы үшін латын таңбалы транскрипцияны алуға да болар еді, бірақ жоғарыда айтқанымыздай, бүгінгі тек мамандар емес, қалың оқырманның мүддесіне сай деп өз транскрипциямызды қолдандық дейді [3]. Дегенмен отандық түркітанушылардың Х-ХVII ғасырлар аралығындағы араб қаріптерімен жазылған ескерткіштер мәтіндерін кирилл әріптерімен транскрипциялауда бірізділік болмады, кейбір сөздерді түп төркінін тануда қате болжамдарға әкеліп отырды. Қате транскрипциялау дауысты дыбыстарға қатысты болды. Себебі араб әліпбиінде дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш таңбаға сыйдырылған. Бірақ бұл дауыстыларды түркітанушылар мәтін транскрипциялауда әрқалай пайдаланады. Осындай ала-құлалықты ескерген профессор Б. Әбілқасымов өз еңбегінде «Біз талдап отырған қолжазба таза араб әліпбиін емес, жалпытүркілік әліпбиін қолданған қыпшақ тілі негізінде жазылғандықтан, араб тіліндегі дауысты дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстарына салып беруге тырыстық», – деп көрсетеді. Мысалы, ^ا таңбасын орнына қарай а, ә, е әріптермен, ^ب таңбасын б, п әріптермен, ^ك таңбасын г, к әріптермен бердік. ^و таңбасын о, ұ, ү, ө әріптерінің біреуімен таңбаладық. ^ی таңбасын бірде и, бірде ы, і әріптерімен (сөздің жуан-жіңішкелігіне орай) бердік. Ал ^{ط, ظ, ن} таңбаларын бір ғана з әрпімен, ^{ث, ص, س} таңбаларын с әрпімен, ^{ح, خ} таңбаларын х әрпімен, сонда-ақ, ^ع және ^غ әріптерін ғ таңбасымен бердік. ^ج таңбасы бірде ч-ны, бірде ж дыбысын белгілейді екен, ыңғайына қарай солай қолданғанын айтады [4]. Мысалы,

Қара ханның ұлұғ хатұндыдын ұғұл болды көріклі ай күндін артүк үч кече күндүз анасыны еммеді һәр кеченасының түшіге кіріб айтүр ерді ей ана болғыл әгәр мүсылман болмасаң өлсем өлермін сенің емчекіңізні еммен теб.

Араб графикасында дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш таңба арқылы беріледі. Осыған орай ескерткіштер мәтінін кирилл таңбасымен бергенде өзбек, татар т.б. түркітанушы ғалымдар өз тілдеріне жақындатып транскрипциялау үрдісі орын алып келгені мәлім. Ал латын қарпіне көшпей тұрған кезеңдегі өзбек, татар т.б. түркітанушы ғалымдар араб графикасымен берілген ескерткіштер мәтіндерін кирилл таңбасымен бергенде өз тілдеріне жақындатып транскрипциялаған. Өзбек ғалымы Э.Фазылов «Староузбекский язык хорезмские памятники XIV века» еңбегінде «При транскрибировании хорезмских текстов была использована система знаков отечественных

тюркологов с не значительными дополнениями», – дейді [5,16-б]. Араб мәтіндерін кирилшеге былайша транскрипциялаған. Сейф Сарай «Гүлістан» мәтінінен үзінді: Илк йаз кунләриндә бир кун бустан ичинда, гуллар арасында бир нечә зариф алимләр билән олтуруп, инша илминден бәхс қылып, әбйати ғәриб вә әш «ари «йжиб оқудум есә. Ол «әлимләрнің улусы «аруз илминән бир мушқил бәйтнің тақатту «ин су» ал етти. Фил-хал жәвабын ештип әйтти: Ей әдиб «и ғәриб, сәна мувафиқ насихәтим бар қабул қылсаң, хәйр болғай. Әйттим: буйруң. Әйтти: Шайх Сәди «Гулустаны» турки тәржумә қылсаң, «бир сахиб-и дәвләт ер атына. Мисра), Йадықарин жехан қалсун деп. Ол «азизнің мубарәк нәфәсин қабул етип, әйттим иншә Аллаха әмма қувәттим заиф туруп аның қәви мәналарына. Әйтти: ианәкә Аллаху Тәала. Әмма бу китаб аты ол сәбабдән «Гулистан» болй ким «ажайиб хикайат, вә ғәрайиб нәсайих вә әнвә ләтаиф билән мурагтәб ва музәййән болуп тур [5].

Жоғарыдағы мәтіннен байқағанымыздай, өзбек ғалымдары мәтінді крилшеге транскрипциялауда өзбек тілінің дыбыстық заңдылығына қарай икемдеп, ә, ө, у, и, в графемалары мен (айн)» диакретикалық белгісін пайдаланған.

XII-XVII ғасырлар аралығындағы араб жазулы ескерткіштер мәтіндерінің факсимелерін пайдалана отырып, араб графикасынан латын графикасына транскрипциялауда қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес жақындатып берген жөн. Мысалы: бүгүн емес bugün, баруы емес barub, килді емес keldi, бір күні емес bir күni, құтуб емес qurtub т.б.

Сонымен кирилшеге транскрипцияланған араб жазулы мәтіндер бүгінгі зерттеушілер үшін мәтінтануда тиімсіз екендігі байқалады, яғни түркі тілдернің дыбыстық жүйесін толық бейнелей алмайды. Содан бір сөздің әртүрлі транскрипциялануына ықпал етеді. Ол бүгінгі күнін қазаргі қазақ тіліндегі араб және парсы сөздерінің әртүрлі айтылып, әртүрлі таңбаланып жүрген сөздердің бір себебін осыдан іздеу керек секілді. Осыған сәйкес әр дәуірдегі жазба ескерткіштер мәтіндерін бірыңғай лингвистикалық принциптерге негізделген латын графикасымен транскрипциялаудың өзіндік артықшылықтарын атап өткеніміз келеді:

біріншіден, түркі халықтарының ортақ жазба мәдени, рухани құндылықтарды жаңғыртуына, интеграциялануына жол ашады;

екіншіден, бұрын-соңды араб жазуымен жазылған мәтіндер шетел (қытай қазақтарынан басқа) қазақтары үшін түсініксіз болса, жазба мәтіндер латын қаріптеріне көшірілген жағдайда оқуға, зерттеуге қолжетімді болады;

үшіншіден, осы күнге дейін араб графикасы тансық болып келетін бүгінгі оқырмандар, әсіресе, студенттер үшін де өткен тарихымызды өздеріне түсінікті графикамен оқи алады, құнды мәлімет ала алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Сердюченко Г.П. Русская транскрипция для языков зарубежного востока. – Москва: Наука, 1967. – 368 с.

[2] Шарбагов Г.Ш. Современный арабский язык. – М., 1961. – 112 с.

[3] Сыздықова Р. «Ясауи хикметтерінің» тілі. – Алматы, Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

[4] Әбілқасымов Ә. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.

[5] Фазылов Э. Староузбекский язык в 2-х томах. Хорезмийские памятники XIV века. – Ташкент: изд. «Фан» Узбекской ССР, 1966 г. 1-том. с. 648.